

GÁLL ERNŐ

*Nemzetiség, erkölcs,
értelmiség*

SZÉPIRODALMI KÖNYVKIADÓ
BUDAPEST

Az „erdélyi lélek”: mítosz és valóság

A nemzetiségfogalom részben kiindulópontként szolgálhat a tudományos búvárkodás számára, részben pedig eredménye lehet a különböző szakemberek egybehangolt erőfeszítéseinek. Kettős szerepében alfája s egyben ómegája a nemzetiségkutatásnak. E definíció megfogalmazására irányuló egyes hazai kísérletek szerzői utalnak – többek között – a lelki alkat, a jellem, illetve a lelki sajátosságok mozzanatára. A nemzetiségi lelkület, kifejezetten vagy belelértve, ismérvként jelentkezik meghatározásaikban, anélkül azonban, hogy elemzésénél hosszasabban időznénk.

Mivel magyarázható ez a jelenség?

Az első és legfontosabb ok nyilván abban jelölhető meg, hogy az említett kísérletek maguk is úttörő jellegűek; egy olyan valóságszférában kezdeményezik a fogalomtisztázást, amely több vonatkozásában még feltárára vár. Nem elhanyagolható tényező ama körülmény sem, hogy mind a marxizmuson belül, mind a nem marxista társadalomtudományban sok vita folyt és folyik az úgynevezett nemzeti karakter, nemzeti lelkület körül, márpedig fogalmi törekvéseink elválaszthatatlanok e viták alakulásától. E kapcsolat persze nem egyoldalú függést jelent. A nemzetiségi lelkület korszerű elemzéséhez valóban nélkülözhetetlen a nemzet lelki sajátosságainak alapos ismerete. Kétségtelen azonban, hogy az etnikai közösségek lelki alkatát megvilágító szintézishez – a maguk

sajátos eredményeivel – a nemzetiségi psziché kutatói is hozzájárulnak.

És végül ne feledkezzünk meg arról, hogy nem csupán egy elméleti szempontból nehezen megközelíthető, sokrétű problémával találjuk magunkat szemben. E területen (talán fokozottabban, mint másutt) számolnunk kell a szellemi előzmények visszahúzó erejével. Gondoljuk csak meg, hány önkényes, tudománytól távol eső nemzetkarakterológia született meg – főként a két világháború között – mind a magyar, mind a román szellemi életben. Az így hatványozottan indokolt bírálati retrospektívának viszont nem szabad átsiklania az építő szándékú kezdeményezések, a modern tudományos módszerekkel továbbfejleszthető – gyakran csak ösztönösen, művészi eszközökkel kifejezett – felismerések fölött.

Különösen érvényes ez a követelmény az 1918 utáni romániai magyarság öneszmélését, önmeghatározását munkáló nézetek mai értékelésében. Figyelemre méltó, milyen fajsúlyosan jelentkezik a lelki tényező szerepe például Kós Károlynál, aki elsősorban arra a számára sorsdöntő kérdésre keresett feleletet: van-e sajátos erdélyi lélek? Válaszában pedig, amelyet Erdély népeinek közös múltjára hivatkozva adott, hangsúlyozza, hogy Erdélyben „mindegyik kultúra olyan jegyeket vett magára, amelyek különvalósága ellenére tipikusan erdélyivé tették”.¹ A népek és művelődéseik termékenyítő koegzisztenciájának eredménye pedig „a speciális erdélyi psziché”. Ennek léte – a transzilvanista társadalom- és kultúrszemlélet összefüggéseiben – az itteni magyarság különvalóságát is meghatározza. Kós víziójának kétségtelen érdeme a rokonító kölcsönhatások tudatosítása, s e teljesítmény jelentőségét nem semlegesíti sem az alapját alkotó történelemfelfogás – bizonyos vonatkozásokban – multságjelleg, sem a felmutatott „erdélyi lélek” tudományos megragadásának a hiánya.

Ami Kósnál az erdélyi románok, magyarok és szászok sok tekintetben idillizált múltjának, valamint a Kárpátok övezte tájnak a terméke, Makkai Sándornál már az itteni magyarság fennmaradásának biztosítékává válik. Makkai szintén a történelmet faggatva jut el ahhoz a következtetéshez, hogy az erdélyi szellemre a lelki és szellemi erők fontosságának a felismerése a jellemző. Bethlen Gábor örökségét idézve szögezi le, hogy a magyarság számára az egyetlen életlehetőség az a „lelki megújulás és jellembeli megnevesedés, amely komoly és nemes kultúrában realizálhatja magát”.² Hangsúlyoznunk kell: Makkai csak a magyarság vonatkozásában feszegeti az erdélyiség mibenlétét, hogy benne „az ellentétek között kiegyensúlyozott magyar lélek manifesztációját” lássa. Ez a jellemzés azonban inkább eszmény, inkább megszépítő modell, mint múltbeli vagy kortársai adottság. Ama bizonyos lelki impérium pedig, amelynek oltalmát már nem a „hatalom védte bensőségben” kellene nyújtania s a jövőt szavatolnia az új helyzetbe került magyarság számára – minden tiszteletre méltó erkölcsnemesítő, nemzetiségpedagógiai szándéka ellenére – a kisebbségi lét reális hétköznapijaitól, a tömegeket szorongató gazdasági, politikai problémáktól való elvonatkoztatást is jelentette.

A „lelki magyarság” tételének erdélyi változatában nyilván több a mítosz, a költészet és a spekulatív elem, mint a tudományos szigorral megfogalmazott igazság. Félreismerhetetlen a benne munkáló moralizáló szándék, ám nem tagadható, hogy az adott körülmények között, bizonyos nemzetiségkonstituáló szerepet töltött be. Az eszmegenealógia vonalán a nemzetet főként lelki-erkölcsi képződménynek tekintő renani felfogásból eredeztethető, bizonyítható továbbá a rokonsága a harmincas évek magyar szellemi életében nyomatékosan jelentkező nemzetkarakterológiai törekvésekkel. Joggal állapítja meg viszont Arató Endre, hogy ez a Horthy-korszak-

ban divatos nemzetkarakterológia „ingoványos talajra” épült, és sokkal inkább a fantázia, mint a tudomány birodalmába tartozott.³

Ami pedig e korszak hasonló román irányzatait illeti, ismeretes, hogy C. Rădulescu-Motru a társadalomlélektan feladatává teszi valamely nép, nemzet lelki tulajdonságainak vizsgálatát. „Egy népeesség lelki sajátosságait – írja – három fő tényező határozza meg: a népeesség öröklött biológiai állománya, a földrajzi környezet és a népeesség történelmi fejlődése során kialakult intézményi jellegzetességek.”⁴ Az utóbbi tényezőn főként olyan szellemi megnyilvánulásokat ért, mint a beszéd, a jogi és erkölcsi normák, a világra és az életre vonatkozó nézetek. C. Rădulescu-Motrunál a román lélek a román paraszt pszichéjével azonos, és ebből a szempontból minősíti az előbbit individualizmusra hajlónak. A C. Rădulescu-Motru megrajzolta – tudományos pretenciójú - jellemkép éppen a tudomány (a valóság) oldaláról ítéltető elhibázottnak. Amilyen termékenyítőnek ígérkezett nála a társadalomlélektani megközelítés és a statisztikai módszer alkalmazása, olyan tévesnek bizonyultak az osztály- és társadalmi tényezőket szinte teljesen mellőző konklúziók.

Ennek ellenére, a két világháború közötti román és magyar nemzetkarakterológiai törekvések bírálatakor irányt adónak tekinthetjük Ion Rebedeu véleményét, aki a nemzet szellemi arculatának kérdését taglalva kifejti, hogy noha e nemzeti jellemre vonatkozó nézetek mögött gyakran reakciós osztályérdekek húzódtak meg, és kimutatható érintkezésük a misztikus-nacionalista áramlatokkal, a marxista kutatónak mégsem szabad álproblémának tekintve mellőznie magát a hibásan értelmezett jelenséget. Ellenkezőleg, feladata éppen abban rejlik, hogy tudományos tárgyilagossággal nyúljon hozzá.⁵

Nos, e szellemben visszakanyarodva a „lelki magyarság-

ról” szóló erdélyi elméletek családfájának elemzéséhez, megállapíthatjuk, hogy a *Hitel* egyik számában közölt tanulmány Széchenyire vezeti vissza a magyarságon mindenekelőtt lelki valóságot, corpus spirituálét értő felfogást. Ez a magyar lélek pedig – a tanulmány szerzője szerint – a magyar sorsban és műveltségben él, éppen ezért magyarnak lenni annyi, mint ezt a sorsot vállalni.⁶

Széchenyi magyarság szemléletében a nemzetjellemezés – mondhatni – egybeesik a „nemzeti bűnök” (hiúság, fellobbanó szalmatűz, irigység és hatalomvágy) ostromozásával, a Nagy Parlaggal azonosított magyar közélet bírálataival. Ez a feddő jellemkép ugyanakkor tagadhatatlanul javító, nevelő célzatú; a haladás kerékkötőiként felismert hibák és szenvedélyek kiküszöbölésére, ama „lelki független ember” kialakítására irányul, akiben Széchenyi az eszményi magyart látja. Több mint fél évszázaddal később, Ady Endre költészetében újra felhangzanak Széchenyi keserű vádjai a Nagy Parlaggal rokon értelmű Magyar Ugar vétkeivel szemben, a bűnök azonban, amelyek fölött a vátesz szenvedélyével pálcát tör, már az úri Magyarország, a dzsentrí uralta közélet bűnei.

Széchenyi és Ady hatása felismerhető Prohászka Lajos *A vándor és a bujdosó* (Budapest, 1936) című, sokat idézett és sokat vitatott könyvében is, amely azonban lényegében a német szellemtudomány jegyében fogant. Ez a munka – a harmincas évek nemzetkarakterológiai divatjának jellegzetes terméke – Dilthey, Weber, Troeltsch, Worringer és Nohl típus-szerkesztő eljárását követve, a különböző népcsoportokat személyes tulajdonságokkal ruházza fel, s ily módon szellem-történeti „alakba”, ideáltípusba sorolja őket egy-egy alapvetőnek nyilvánított jellemvonás exponálásával. Így lesz Prohászkanál a kollektív személyként megjelenített angol telepessé, az olasz humanistává, a német vándorrá, a magyar pedig bujdosóvá. Ez a vállalkozás nem csupán tipoló-

giájában hordozza magán a német (szellemtudományi) iskola bélyegét. Mélyen jellemző, hogy Prohászka a magyarság jellemét az általa diagnosztizált német jellemmel, „lényeggel” való egybevetés segítségével határozza meg. Így válik a párhuzamos nemzetkarakterológiában a vándorló, dinamikus és terjeszkedő németiség kiegészítőjévé, partnerévé az a bujdosó magyarság, amelynek jellemképében – Prohászka szerint – az úgynevezett finitizmus, a „magábavonuló, nyugodt fölényéből elzárkózott önelégültség” (Babits), vagyis a passzivitás uralkodik. E tulajdonság dialektikus ellentétéként kap ugyanakkor helyet Prohászkanál a Széchenyi óta oly gyakran kárhóztatott lobbanékonyság, ama bizonyos „szalmaláng”.⁷

Prohászka *Made in Germany* védjegyjű munkája sok ellenvetést, bírálatot váltott ki annak idején nemcsak a haladó értelmiségiek részéről, hanem konzervatív körökben is. Szekfü Gyula például „a magyar irodalom önelvűségét” hiányolta a könyvben, Ravasz László szerint pedig Prohászka, aki a német szellemből és jellemből akarta megérteni a magyart, amelyet az előbbi torzképének lát, hamis képet rajzolt a magyar lélekről.⁸

Babits Mihály szintén szembefordult Prohászkaival, mert német gondolkodásmódjában, stílusában „nélkülözi a magyar realizmust és józanságot”. (E bírálatok hallgatnak azonban arról, hogy a Prohászka-féle nemzetjellemezés a szellemtudomány eszközeivel végső soron igazolta a német és a magyar fasizmus szövetségét.)

A nemzeti jellem vizsgálata Babits számára „a magyarság egzisztenciális tudományának” megalapozását jelenti. Kísérletében, hogy ezt a jellemet megragadja, nem a szakkutatás útját követi, hanem – vallomása szerint – független, „immanens” módszert alkalmaz. „A magyar lélek végleteit” nyomozva, az irodalomkritika eszközeihez folyamodik, hogy

megállapításait a klasszikus irodalmi műveknek, a nagy költők munkáinak elemzésével támassza alá.⁹

Kétségtelen, a művészet, az irodalom forrásértékű dokumentumokat, adatokat kínál a tudományos nemzetkarakterológia számára. A Babits megrajzolta jellemkép azonban (gazdag képzelet, józan, fölényes bölcsesség, szemlélődő realizmus, a nil admirari magatartása stb.) még nem felel meg a tudományosság ismérveinek. Ez vonatkozik Karácsony Sándor – annak idején nagy hatású – esszéire is, amelyekben a magyar lélek bemutatására vállalkozik. Hangsúlyoznunk kell, Karácsony Sándor elhatárolta magát Beöthy Zsoltnak a millenniumi szellemben megfestett „turáni lovasában” kifejezett jellemzéstől, a pusztá végtelenségét kémlelő, szívós, kitartó, egyszerű, világos észjárású harcos képétől.

A turáni lovas és más hasonló jellemzések elutasítását viszont azzal indokolja Karácsony, hogy „azt, ami magyar, túlságosan materiális, anyagszerű valaminek tartják”. A magyarság ugyanis – felfogása szerint – lelki probléma. Amikor pedig arra kerül sor, hogy leírja ezt a lelket, meghatározása ködös távlatokba vész: „Nem a szalmaláng, a patópálok, a széthúzás és a sült galamb népe a magyar. A végtelenség és örökkévalóság lelke ő.”¹⁰

A lelki magyarság elvont jellegű, de hivatástudatot sugalló erdélyi variánsának hirdetői mellett¹¹ különösen figyelemreméltók számunkra azok a szerzők, akik – többnyire nevelő céllal – az úgynevezett kisebbségi lelkület bemutatására tesznek kísérletet. Tavasz Sándor például a kisebbségi lélek néhány sajátosságát próbálja megragadni. A különféle veszedelmek, kísértések fenyegetésének kitett kisebbségi egyén és közösség lelke – szerinte – óhatatlanul eltorzul.¹² Ezt az individualizmust, egy bizonytalan, démonikus világ termékét kívánja a „keresztyén” etikából ihletődő erkölcsstan kidolgozásával felszámolni, hangsúlyozva, hogy a szakadatlan harcok

között tragikus szemléletűvé vált igazi erdélyi magyar lélek „a mindennapi élet eseményeit is mindig sub specie aeternitatis tudta szemlélni”, hiszen számára „mindig a szellemi képviselte a legfőbb értéket”.¹³ Tavaszly rátapint tehát a tőkés-földesúri rendszer kettős nyomása alatt fenyegető torzulás egyik összetevőjére, az önös elzárkózásra, s ez a felismerés valóban kezdeményező értékű a kisebbségi lelkület kutatásában. Amikor azonban „az igazi” erdélyi magyar lelket jellemzi, ő is függetleníteni akarja – az örökkévalóság jegyében – a mindennapi élet valóságától. Jellemző viszont, hogy az a Makkai Sándor, aki tételével – implicite – szintén hasonló valóságidegen szemléletet sugall, amikor egy évtizeddel később már távozását igyekszik igazolni, sok találó megjegyzést tesz a kisebbségi lélekről.¹⁴ E megfigyelések hitelessége természetesen nem igazolhatta Makkai lépését, már csak azért sem, mert a két világháború közötti kisebbségi életre nyilván nem csupán ezek a tünetek voltak jellemzők.

Egy másik, hasonló diagnózist – szinte orvosi szakszerűséggel – az a Németh László fogalmazott meg, aki erdélyi útján szerzett tapasztalatai alapján – saját vallomása szerint – jobban megértette a „zsidóneurózist”, mint útja előtt.

A *morbus minoritatis* a kisebbségi ember kóros magaviseleti reakciója mindarra, ami ezzel a sorssal jár. A tünetek - állapítja meg Németh László – természetesen módosulnak az egyéni alkatnak megfelelően, „de a legellentétesebb jelentkezési alakokat is közös kórképbe (...) foglalja a közös betegség”.¹⁵ Nem tudjuk, ismerte-e Németh László a kisebbségi lelkületre vonatkozó társadalomlélektani kutatásokat. (Ezek a két világháború közötti korszakban még csak a kezdet tartottak.) Feltehetően nem. Érdeme annál nagyobb. Annak idején *A minőség forradalma* szerzőjének véleménye, mind az általa megfogalmazott anamnézis, mind a tipológia sok vitát váltott ki. Támadták is miattuk. A vita természet-

sen mindig hasznos; lehetett s lehet bírálni Németh akkori diagnózisának bizonyos vonatkozásait, az említett érdem azonban érdem marad.

*

Ez a kritikai visszapillantás a szellemi előzményekre, bármennyire nélkülözhetetlennek bizonyuljon is, akárcsak más tekintetben, a szocialista nemzetiség lelki alkatának vizsgálatához sem adhat érdemben eligazítást. E téren – főként elméleti vonatkozásban – termékenyítőnek ígérkezik viszont a nemzet meghatározása körüli – már említett – vita, amelyet meg kell kísérelnünk a mi szempontunkból hasznosítani.

A polémia előterében a sztálini meghatározás bírálata szerepelt. A résztvevők nagy többsége meghaladottnak minősítette ezt a definíciót, többek között Európa-központúsága miatt, és arra törekedett, hogy módosítsa, kiegészítse, korszerűsítse ismérveit. Kritériumai közül egyeseket változtatlanul érvényeseknek tekintettek, másokat megkérdőjeleztek, s végül élénk eszmecsere folyt azon ismérvek kapcsán, amelyek vagy nem fordulnak elő a *Marxizmus és nemzeti kérdés* című munka évtizedekig kanonizált tételében, vagy különböztek tőle. Ezek között találjuk a lelki sajátosságok, illetve a lelki alkat ismérvét. Tény, hogy Sztálin a nemzet jellemző vonásai, között említi „a kultúra közösségében megnyilvánuló lelki alkat közösség”-ét, de nem tartja önálló tényezőnek. Beszél továbbá a „nemzeti jellem”-ről (főként polemikus vonatkozásban, Otto Bauer meghatározását bírálva), anélkül azonban, hogy alaposabban elemezné. Nos, a mai vitázók egyik táborá indokoltnak tartja e jegy determináns jellegének elismerését, a másik viszont elutasítja.

Az utóbbi álláspontra helyezkedett például T. Ju. Burmisztrova, Sz. T. Keltahcsjan és V. J. Kozlov. Érvelésük lényegét

– *grosso modo* – a következőkben foglalhatjuk össze: a pszichikai alkat ködös, megfoghatatlan mozzanat, különben is az osztálytársadalmak szerkezete nem teszi lehetővé, hogy tagjaiknál közös lelki alkatról lehessen beszélni. A lelki alkat nemzeti ismérvként való elfogadása ellentétben áll a társadalmi-történeti determinizmusmal, a nemzetet pedig valamilyen örök kategória rangjára emeli. Mások (G. B. Gregadze, N. I. Malachov) azt a nézetet fejtették ki, hogy nincs szükség a lelki alkat ismérvként történő felvételére, mert ez a tényező a művelődés sajátosságában jut kifejezésre. A többi szocialista országban megfogalmazott elutasító vélemények érvelése nagyjából azonos az imént említettekkel. Molnár Erik ugyancsak főként az osztálystruktúra kizáró jellegére hivatkozott.

Ami a lelki alkatot valamilyen formában kritériumként tételezők véleményét illeti, a szovjet kutatók közül, M. Sz. Dzsunuszov rámutatott arra, hogy bármennyire eltérő és sajátos az egyének lelki alkata, mégis megállapítható valamilyen közös, általánosan jellemző vonás a különböző osztályokhoz vagy nemzetekhez tartozó emberek lelkületében. A. I. Gorjacseva különös fontosságot tulajdonít a pszichikai tényezőnek, nem tartja a kultúrával azonosíthatónak, tekintettel arra, hogy hatása nem csupán a művelődésben, hanem az egyének és a közösségek egész magatartásában, tevékenységében megfigyelhető. A vita kiindulópontját alkotó tanulmány szerzői, P. M. Rogacsov és M. A. Szverdlin szintén elismerik a lelki alkat kritériumszerepét, I. F. Drozdov a hagyományt a lelki sajátosságok közé sorolja, V. M. Zajcsenko és K. Szabirov pedig azzal érvelnek, hogy az antagonisztikus osztályszerkezetek más ismérvekre is rányomják bélyegüket.¹⁶

A hazai szakirodalomban nem jelentkezik ilyen határozott ellentét a lelki alkatot elfogadók, és az elutasítók között. Inkább arról van szó, hogy a szerzők különböző formákban és

eltérő fajsúllyal szerepeltetik, de szinte valamennyien helyet biztosítanak számára (önálló jelleggel vagy más tényezőkkel összefüggésben) a nemzet jellemzői, ismérvei között. Íme néhány szemelvény a szakirodalmunkban kialakult álláspontok illusztrálására.

A szocialista nemzetet elemezve, Tudor Bugnariu leszögezi, hogy a fejlődésben megnyilvánuló folytonosság – többek között – a nemzedékek történelmi stafétája során kialakult bizonyos lelki sajátosságok átvételében is megnyilvánul.¹⁷ Constantin Vlad a szellemi kultúra összefüggésében utal a nemzeti sajátosságokra, amelyek – szerinte – nagy erővel fejeződnek ki a tudat pszichikai síkján.¹⁸ A lelki vonásokat Ioan Ceterchinél is a nemzet meghatározói között találjuk.¹⁹

Egészítsük ki ezt a – távolról sem teljes – áttekintést Mód Aladár véleményével, aki a lelki sajátosságokat, a nemzeti-etnikai öntudattal együtt, a nemzetet jellemző tényezők közé sorolja, valamint Franz Marek tételével, amely az osztrák nemzet létezését a lelki sajátosságokra hivatkozva bizonyítja.²⁰

Láthatjuk, sok a változatosság a lelki sajátosságok nemzetmeghatározó szerepét elfogadó felfogásokban. Számos kategória van használatban (nemzeti lelkület, jellem, lelki alkat, lelki sajátosságok, nemzeti érzés stb.), ami nem csupán igényes fogalomtisztázó elmélkedésre, alapos tudományos rendszerezésre buzdít, hanem e vetületben is jelzi az e fogalmakban kifejezett jelenségcsoport – már említett – nehezen megragadható mivoltát. E problémák ellenére úgy véljük, a nemzet kritériumai között valóban számolnunk kell a társadalmi lelkületnek azzal az elemével, amely a nemzeti karakter, szokás, ízlés, hagyomány, érzés összességében mint a generációk hosszú során kialakult vonások komplexumában jelentkezik. Átfogó megjelölésre talán leginkább a nemzeti, lelkület terminusa kínálkozik. Hangsúlyozni kívánjuk, hogy

e lelkület kialakulása és változása történelmileg-társadalmilag meghatározott (a földrajzi környezet főként a termelési viszonyok áttételével hat). Érvényesülése a művelődés szférájában, különösen a művészetben figyelhető meg, de nem korlátozódik e területekre, hanem kiterjed az illető etnikai közösség egész gyakorlati életére, társadalmi-politikai tevékenységére, életmódjára. Ami a nemzeti és osztálypsziché viszonyát illeti, egyrészt a társadalmi különbségek és ellentétek kétségtelenül rányomják bélyegüket az egymással szembenálló, illetve a különböző osztályok, rétegek lelki alkatára, másrészt az sem vitatható, hogy a nemzeti (lelki) sajátosságok jól felismerhetők – mondjuk – az angol, a francia, az olasz, a román vagy a magyar munkásság mentalitásában és magatartásában. Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy a világ proletariátusának, munkásosztályának nemzeti különítményeit számos – osztályhelyzetük megszabta – közös vonás köti össze.

Mindezek alapján indokoltnak mutatkozik, hogy a nemzetiség esetében (amelyet tudvalevően a nemzettel mellérendeltségi viszonyban levő képződménynek tekintünk) szintén ismérvként fogadjuk el a lelkület, a lelki alkat gyűjtőfogalmával kifejezett sajátosságokat. (Ezt a nézetet képviseli egyébként Deme László és Szabó Rezső is.) *A tudományos megközelítés követelményeinek tesziünk tehát eleget, ha a honi magyar nemzetiség jellemzésénél, meghatározásánál megvizsgáljuk és tudatosítjuk a több száz éves együttélés, valamint más tényezők hatására kialakult – társadalom-lélektanilag észlelhető – vonásokat, ha feltárjuk azokat a jellegzetességeket, amelyeket az elmúlt fél évszázad során előbb az elnyomott kisebbségi, majd a szocialista nemzetiségi lét idézett elő.*

E feladat korszerű, igényes megoldása (akárcsak a nemzetiségkutatás egyéb területein) megfelelő világtájékozódást követel. Nekünk is meg kell haladnunk azt a tudomány előtti szakaszt, amelyet a nemzetkarakterológiában külföldön

egyébként olyan rangos nevek fémjeleztek, mint Ranke, Keyserling és Madariaga. Szükséges megismernünk és kritikailag alkalmaznunk a mai nem marxista etnopszichológiai módszereket, a nemzeti jellem vizsgálatára szakosodott irányzatokat.

És itt újabb akadályokba ütközünk. A már említett mellett szembe kell még néznünk azzal a helyzettel, hogy a szakemberek között távolról sincs összhang az új kutatási ágak létjogosultságát, hatáskörét, tárgyát és módszertanát illetően. A tudomány történetéből már ismert jelenségről, valamely új diszciplína megjelenésekor szokásos pro és kontra érvek heves összecsapásáról van szó. A fogalmi megragadással szemben „ellenálló” jelenség okozta nehézségeket csak tetézik a több-kevesebb megalapozottsággal megfogalmazott kértelyek, még ha egyes szerzők szerint (J. Koty) éppen e támaszkodó bíráló vélemények a valóban tudományos búvárkodás kezdetét jelentik is.

A tájékozódásban mindenekelőtt egy kis történeti visszatekintésre lenne szükség.

A nemzeti jellem és lélek értelmezésében – filozófiai síkon – úttörő szerepet Hume *Essay of National Character* című műve (1770) játszott, de – mint ismeretes – már Montesquieu foglalkozott a kérdéssel, és tőle származik az a felfogás, amely a népek jellegét és államrendszerét az éghajlattal, a földrajzi feltételekkel magyarázza. Hegelnél a végtelen világszellem a maga történelmi fejlődése során a véges *népszelleme*k átmeneti állapotában valósul meg. E fejlődésben mindig más és más állam, illetve népszellem válik a világszellem hordozójává, s eközben betölti a rá háruló „lépcsőfok” szerepét. A romantika víziójában a népszellem valamilyen misztikus erővel rendelkező néplélekke változik. Németországban jelenik meg 1859-ben az első, e problémakörrel foglalkozó szakfolyóirat, a *Zeitschrift für Völkerpsychologie*

und Sprachwissenschaft címmel. Herbart, de főként Wundt nevéhez kapcsolódik a szintén hegeli fogantatású néplélektan. Wundt számára azok az élmények voltak konkludensek, amelyeket több egyén közösen észlel, és – véleménye szerint – értékes támpontot kínálnak olyan jelenségek értelmezéséhez, mint a nyelv. A század elején lép fel ezen a téren Steinmetz a *Der erbliche Rassen- und Volkscharakter* című, valamint Fouillée a *Psychologie du peuple français* című munkájával. E szerzők művei – a tudományos pretenciók ellenére is – ma már aligha felelnek meg a tudományosság követelményeinek. El kell viszont ismernünk, hogy a hegeli ihletésű „Volksgeist” tanulmányozása ösztönző volt más területeken, így a nyelvtudományban és a folklórkutatásban.

Ami a fiatal szociológia viszonyulását illeti, ez kezdetben inkább közömbös volt. Persze ez a magatartás nem volt általánosan jellemző. A konfliktusokkal foglalkozó társadalomtudósokat például behatóan érdekelte a harcban álló csoportok, etnikai közösségek jellege vagy lelkülete. Ugyanígy a magatartást a kollektivitások szintjén tanulmányozó behavioristák sem maradhattak érdektelenek e jelenségek iránt. Max Weber már bizonyos társadalmi csoportok hatását vizsgálta a nemzetek lelkületére; kimutatta például a junkerek befolyását a német jellemre.²¹

A nemzeti jellem szociológiája világviszonylatban is a jövő feladata még. Egyelőre több eredményt mutatnak a lélektani megközelítések. A második világháború után rendkívül nagy mértékben megnőtt ugyanis az érdeklődés a különböző népek, nemzetek érzelmi reakcióinak, lelkivilágának jobb megértését elősegítő kutatások iránt, s ez a megsokszorozott figyelem a néplélektan fellendüléséhez vezetett. Az ösztönző tényező a legtöbb esetben ama törekvésben rejlik, hogy a tudományos megismerést a nacionalista elfogultságok, a beidegződött előítéletek felszámolásának szolgálatába állítsák.

Az elért eredmények, valamint az értelmezések azonban távolról sem egyértelműek. Főként körülöttük zajlanak ama viták, amelyekről az előbbieken szóltunk. A szkeptikusok joggal kérdezik: valóban naiv és agresszív-e minden amerikai? Tényleg jellemző-e minden németre a rendszeretet, a fegyelmezetség és a módszeresség? Nem hasonlítanak-e jobban egymáshoz a különböző nemzetek azonos társadalmi körülmények között élő tagjai, mint az egy nemzethez tartozók, de akik radikálisan eltérő feltételek között élnek?

W. J. E. Sprott azért tekinti problematikusnak a nemzeti jellemvonások meghatározását, mert a sztereotípiák további érvényesülésétől tart. Egyrészt megtörténik, hogy a kutató a másik nemzet valamely osztályáról vagy rétegeről alkotott véleményét az egész nemzetre extrapolálja, másrészt előfordul, hogy az illető nemzet egyik földrajzilag-történelmileg sajátosan alakult csoportjánál megfigyelt jellemvonásokat az egész nemzetre kiterjesztik.²² Nyilván nincs arra lehetőség, hogy valamely nemzet minden tagját megfigyeljék, az említett példákból és a teljes megfigyelés lehetetlenségéből viszont csak az a konklúzió vonható le, hogy a sztereotípiák a tudományos kutatásban is félre vezethetők lehetnek, és óvakodni kell a felületes általánosításoktól.

Az ellenvetések másik csoportját megfogalmazók szerint a világ a nemzeti sajátosságok tekintetében is a homogenizálódás felé halad, energiapazarlás tehát olyasmit kutatni, ami előbb-utóbb a múlté lesz. E nézetekhez csatlakoznak azok, akik azt állítják, hogy az etnopszichológia vagy a nemzeti jellemek tapasztalati úton megismert vonásait foglalja össze, vagy a mítikus népszellemet idéző felfogásokat éleszti újra. Sem a jelenkori fejlődés, sem a nemzetek jövőjét jelző tudományos prognózisok nem igazolják azonban a nemzeti sajátosságok gyors ütemű eltűnését. Különben is, még ha ez a feltételezés beigazolódná, akkor sem tenné feleslegessé a ku-

tatásokat. Sőt. Ami az empirizmust, illetve a mítoszfeltámasztást illeti, a válasz erre ismét kizárólag a szigorú tudományos eljárások alkalmazása lehet. Ebben a szellemben foglalnak állást mindazok a szakemberek, akik nem hunynak szemet a nehézségek fölött, nem utasítanak el ab ovo bármilyen bírálatot, hanem szembesítik magukat velük, és úgy akarnak úrrá lenni a módszertani pluralizmusból s az egymással vetélkedő irányzatok ütközéséből származó további nehézségeken, hogy a kutatások tudományközi jellegét, a különböző módszerek kombinálásának szükségességét hangoztatják (O. Klineberg, A. Heuse, J. Koty és mások). Az eddig elért eredmények viszonylagossága, vitathatósága sem lehet csak leszerelő hatású. Roger Bastide például nem hallgatja el az induló etnopszichológiában már megmutatkozó válságtüneteket, a hangsúlyt azonban arra helyezi, hogy ezeket le lehet és le kell küzdeni, éppen a kutatásokat ösztönző feladat: a nemzetek békés koegzisztenciájának, a népek közötti dialógus elősegítésének érdekében.²³ Allportot és Meadet szintén nem bátortalanították el a több-kevesebb joggal elhangzó szkeptikus nézetek.

Véleményünk szerint ismereteink mai színvonalán nem mondhatunk ki ugyan végleges ítéleteket, de ez a helyzet csak további elmélyült kutatásokra buzdít. A tudósok nagy többsége mindenesetre egyetért abban, hogy kerülni kell az egyoldalú, egytényezős magyarázatokat, mint amilyen a nemzeti jellemet a természeti környezet hatásából származtató antropogeográfiai megközelítés, és határozottan szembe kell fordulni minden olyan tudománytalan, reakciós értelmezéssel, mint például a fajelmélet, amely örökletes biológiai tényezőkre vezeti vissza a különböző fajok, nemzetek tulajdonságait. Egyre inkább elfogadottá válik az a nézet, hogy tudományos eredmények csak több tényező együttes figyelembevételével érhetők el. A felfogás szellemében az etnikai közös-

ségek lelkületének vizsgálata szintetikus jellegű tudomány, feladata pedig nem más, mint – in vivo – tanulmányozni valamely közösség jellemképét, kollektív gondolkozástípusát a fizikai és társadalmi környezet hatása alatt. A használt módszerek igen változatosak: összehasonlítás, etnológiai, antropológiai, nyelvészeti megközelítés, irodalmi szövegek elemzése.²⁴

Ha ezek a stúdiumok nem is vezettek „végérvényes” igazságokhoz (kérdés egyébként, hogy egyáltalán vezethetnek-e), számon tartunk már – többek között – néhány alapkategóriát, amelyeket – a szükséges kritikai fenntartásokkal – kisebb vagy nagyobb hatékonysággal alkalmazni lehet. Kardiner és munkatársai kidolgozták például az úgynevezett *Basic Personality Structure* immár klasszikusnak számító fogalmát ama vonások összefoglalására, amelyek egy kultúrkörhöz tartozókat jellemeznek. E vonások összessége alkotja azt a bizonyos „valamit”, az etnikai csoportokra valóban jellemző felfogás- és magatartásmodellt (patterns of conduct), s ennek meglétét ma már tudományos szempontból elfogadhatónak tarthatjuk. Fromm és Riesman *társadalmi karaktere* ugyan csak e jelenségcsoportnak a megjelölésére szolgál.

Az általános etnopszichológiai vizsgálódásokon belül bennünket különösen az *etnikai kisebbségek lelkületét, magatartásreakcióit érintő kutatások érdekelnek közelebbről*. Ma már gazdagodó irodalom tájékoztat az ilyen vizsgálatokról. Az úgynevezett kisebbségi mentalitás jellemzőinek feltárásában nagy érdemeket szerzett Kurt Lewin. Az egyik irányzat pedig éppen a régi *Korunk* munkatársa, a nemzetközi megbecsülésnek örvendett Brachfeld Olivér nevéhez fűződik.*

* Amikor évekkel ezelőtt e sorok írója meglátogatta René Königet, a kölni szociológiai iskola jeles vezetője, miután megtudta, hogy látogatója Erdélyből jött, rögtön az általa nagyra értékelt Brachfeldre terelte a szót.

Brachfeld Olivér az adleri fogantatású „kisebrendűségi komplexus” tüneteit vizsgálta azoknál a csoportoknál, amelyek elnyomottaknak, kizsákmányoltaknak, elhanyagoltaknak vagy gyengéknek érzik magukat. Ezek az érzések lehetnek tudatosak vagy elfojtottak, s ebben az esetben komplexusokként mindenfajta ellenérzések, előítéletek, kompenzációs érvényesülési törekvések forrásává válhatnak.²⁵ Frantz Fanon egyébként szintén erre az adleri fogalomra hivatkozott, amikor megállapította, hogy a fehérek részéről a színesbőrűekre kényszerített normák, szerepelvárások belső feszültségeket idéznek elő, amelyeket már nem lehet elzárkózással levezetni, hanem sajátos etnikai tudathoz, nacionalista tendenciákhoz vezetnek (például a Fekete Párduc mozgalom).

A nacionalizmus egyik ismert történésze és teoretikusa, Engen Lemberg szintén hivatkozik Brachfeldre és elméletére, de nem tartja megfelelőnek az Adlertől átvett fogalmat.²⁶

Ezek a mechanizmusok – többek között – azt fejezik ki, hogy valamely kisebbséghez tartozó egyén lelki-érzelmi életében az illető etnikai csoport egészen sajátos, minden más kollektivitástól megkülönböztetett helyet foglal el. Ebben az értelemben használja az amerikai társadalompszichológia az *ingroup* és az *outgroup* fogalmait.

A kisebbségek lelkületét kutatók az utóbbi időben megkülönböztetett figyelmet fordítanak – e csoportoknál is kialakuló előítéletek vizsgálatával kapcsolatban – a frusztráció és az agresszió kölcsönhatásának mechanizmusára. Megállapították, hogy az előbbi, nevezetesen a hátrányos helyzetből fakadó, állandó kudarcélmény az utóbbiba csaphat át, s ennek tárgya a többség, más kisebbségi csoport vagy pedig a saját csoport, illetve azon belül egyes személyek, alcsoportok lehetnek. Az ilyen természetű vizsgálatok a további szakosodás irányába fejlődnek, s az alkalmazott népléktan, az et-

nikai pszichopatológia, illetve a nacionalizmus lélektana fejezeteit alkotják.

A pszichológiai irányzat különböző (freudi, adleri) áramlatai érdekes, sok esetben termékenynek mutató munkahipotéziseket dolgoztak ki. Ez a megközelítés önmagában azonban igen gyakran egyoldalúnak bizonyul: mellőzi a társadalmi-történelmi tényezőket. Éppen ezért a kialakítandó marxista értelmezésnek a komplex elemzés útján járva, nyomon kell követnie nem csupán a lelki mechanizmusok működését, hanem fel kell tárnia a mechanizmusok kialakulásának társadalmi-történelmi feltételeit.

Az „erdélyi lélek”: mítosz és valóság

1. Kós Károly: *Erdély*. Kolozsvár, 1929. 91.
2. Makkai Sándor: *Bethlen Gábor öröksége, az Erdélyi szemmel* c. kötetben. Kolozsvár, 1932. 148.
3. Arató Endre: *A nemzetfogalom vitája a Szovjetunióban*. Párttörténeti Közlemények 1969/1.
4. G. Rădulescu-Motru: *Psihologia poporului român*. București 1937.
5. Ion Rebedeu: *Cu privire la fizionomia spirituală a națiunii, a Națiunea și contemporaneitatea* c. kötetben. București, 1971. 277.
6. Ravasz László: *Az időfeletti Széchenyi*. Hítel 1937/1.
7. i. m. 88–89.
8. Ravasz László: *A magyarság, a Mi a magyar* c. kötetben. Budapest, 1939. 18.
9. Vö. Babits Mihály: *A magyar jellemről*, i. m. 37–69.
10. Karácsony Sándor: *A magyar lélek*. Budapest, 1542. 10; 24.
11. Vö. Vita Zsigmond: *Nemzeti hivatástudat irodalmunkban*. Hítel 1936/3.
12. Vö. Tavaszy Sándor: *Erdélyi szellemi életünk két döntő kérdése*. Kolozsvár, 1928. 4.
13. i. m. 10.
14. Makkai Sándor: *Nem lehet*. Láthatár 1937/2.
15. Németh László: *A minőség forradalma*. Budapest, 1943. V–VI. 363.
16. Vö. Arató Endre: i. m.
17. Tudor Bugnariu: *Națiunea socialistă, a Stat, națiune, progres social* c. kötetben. București, 1968. 58.
18. C. Vlad: *Eseuri despre națiune*. București, 1971. 23.
19. Ioan Ceterchi: *Națiunea în epoca contemporană, a Națiunea și contemporaneitatea* c. kötetben. București, 1971. 39.
20. Vö. Mód Aladár: i. m.
21. Vö. Don Martindale: *Sociologie de la nation de caractère national*. Revue de psychologie des peuples 1968/1.
22. Vö. W. J. H. Sportt: *Social Psychology*. 1966. 211–221.

23. Roger Bastide: *Y-at-il une crise de la psychologie des peuples?* Revue de psychologie des peuples 1966/?.
24. Vö. George A. Heuse: *La psychologie ethnique.* Paris-Bruxelles, 1953.
25. Vö. Brachfeld Oliver: *Minderwertigkeitsgefühle beim Einzelnen und in der Gemeinschaft.* Stuttgart, 1953.
26. Eugen Lemberg: *Nationalismus.* Reinbek bei Hamburg, 1967. I. 28–29.